

“תופרים גלובליזציה”:

גלובליזציה, המדינה ותעשיית הטקסטיל בישראל

נועה לביא

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

1. מבוא

“אני מוכנה לעבוד גם בשביל 1,500 שקל בחודש, העיקר לצאת מהבית... להיות עם החברות”. כך אומרת יהודית,¹ מפורטת טקסטיל ממפעל בגיר בקריית גת – אשה באמצע שנות החמישים לחייה, יוצאת צפון אפריקה, בעלה מובטל – המפרנסת משפחה בת 13 נפשות. פגשתי ביהודית במארס 2003, באחד מביקורי הראשונים בקריית גת לקראת מחקר העוסק בגלובליזציה ובהשלכותיה על תעשיית הטקסטיל בישראל. לאחר שפוטרה החלה ללמוד בקורס לתעודת בגרות מטעם משרד העבודה; במהלך לימודיה בקורס קיבלה דמי אבטלה, אך אלו הופסקו עם סיומו. כאשר נפגשנו עבדה יהודית בעבודות מזדמנות, בעיקר בסיעוד, “אבל בזה [עובדות] כל הפיליפיניות והרוסיות הזולות”, כך התריסה. היא הסכימה להתראיין בעקבות בקשה של סגן ראש מועצת פועלי קריית גת, שעמו יצרתי קשר. יהודית קיוותה שההשתתפות במחקר תסייע לה למצוא עבודה. כך, להערכתי, נרמז לה.

בנוסעי במונית מקומית בדרכי לתחנת הרכבת של קריית גת הרהרתי בחוסר היכולת שלי לעזור ליהודית. נהג המונית שאל אותי למעשיי. הסברתי לו שאני מעוניינת לערוך מחקר על תעשיית הטקסטיל בישראל, והוא פרץ בצחוק: “הם כולם בסיך”, אמר לי. “אין לך מה לחפש כאן... כולם בסיך... שם זה דולר ליום... אותנו שכחו”. בחזורי לתל-אביב החלטתי לשנות את נקודת המבט של מחקרי. בשיחותיי עם תושבי קריית גת, גברים ונשים, חשתי כי התהליכי הגלובליזציה השפעה מכרעת על עולמם החברתי. התחושה הכוללת שבה נתקלתי היתה אכזבה – אכזבה מהמדינה. המושג גלובליזציה לא היה מונח אקדמי מנותק, אלא הפך לחלק מהעגה המקומית ולמילה נרדפת לפסימיות ולאכזבה. לכן החלטתי שלפני שאוכל לשוב ולראיין מפורטות טקסטיל ולשאול אותן על פרקטיקות ההתמודדות שלהן,

* המאמר הוא חלק מעבודת המוסמך שלי בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב. אני מודה למנחותיי, אדריאנה קמפ וחיה שטייר, על תמיכתן ועל עזרתן. תודה לקוראים מטעם תיאוריה וביקורת וכן ליוסי יונה, לחגי בועז, לטל קרמר, לשחר דולב ולרגב נתנון על הערות המועילות. תודה לעמית קפלן על העזרה בניחות הנתונים הסטטיסטיים.

עליי להבין תחילה את הקשר בין תהליכי הגלובליזציה לבין המדינה ותעשיית הטקסטיל בישראל.

מחקרים רבים מתארים את תהליכי הגלובליזציה הכלכלית כתהליכים ניאו-קולוניאליים, המגבירים את אי-השוויון המעמדי, האתני והמגדרי בין תושבי מדינות הפריפריה בדרום כדור הארץ ובמזרחו לבין תושבי מדינות הליבה.² לעומת זאת, קיים חסר במחקרים אמפיריים המתמקדים באי-השוויון המעמדי, האתני והמגדרי הנוצר בתוך מדינות הליבה, או במדינות פריפריה למחצה, כתוצאה מתהליכי הגלובליזציה (Morris and Western 1999). מאמר זה, המתמקד במשולש היחסים בין המדינה, בעלי ההון והעובדים, ממחיש כי הדיכטומיה בין "העולם הראשון" ל"עולם השלישי" מתקיימת גם בתוך מדינת ישראל, המוגדרת בהקשרים כלכליים מסוימים כמדינת עולם ראשון (סבירסקי 2004; Shafir and Peled 2000).

דיוויד הארווי, בספרו *A Brief History of Neoliberalism* (Harvey 2005), מעלה את שאלת הסיבה והמסובב. הוא מציע לבחון אם תהליכי הגלובליזציה מתאפשרים מלכתחילה בשל חולשתן של מדינות העולם השלישי ושל אוכלוסיותיהן. מקרה המבחן של ישראל מאיר בעייתיות זו באור מרתק. בעוד הארווי עוסק ברמת המקרו, קרי בפערים בין מדינות, הרי במקרה של מדינת ישראל – מדינה שהיא כשלעצמה פריפריאלית למחצה – מתגלים יחסי גומלין בין אוכלוסיות שניתן לכנותן בהשאלה עולם ראשון מול עולם שלישי. הייתכן שלא זו בלבד שהמדיניות הניאו-ליברלית בישראל מחלישה את אוכלוסיות הפריפריה הפנימיות (פלסטינים/ות אזרחיות ישראל ויהודים/ות יוצאי/ות ארצות ערב [רם 2005]), היא אף מתאפשרת בשל חולשתן של אוכלוסיות שלו, שהובנתה בידי המדינה מראשית דרכה (בן סימון 2002)? אשוב לשאלה זו בסוף המאמר.

למאמר זה שתי מטרות מרכזיות. הראשונה היא בחינה אמפירית של הטענה, כי בעידן הגלובלי מתקיים משחק סכום אפס בין המדינה לבין תהליכי הגלובליזציה הכלכלית.³ אבחן את טענת היחלשותה של המדינה, המשמשת הנחת יסוד למחקרים רבים (Hertz 2001). לשם כך אנתח הסכמים כלכליים בינלאומיים שעליהם חתמה ישראל. מטרתי השנייה היא להציג את השפעתם המכרעת של תהליכי הגלובליזציה הכלכלית, המתרחשים בחסות המדינה, על תעשיות עתירות עבודה. אתמקד במקרה המבחן של תעשיית הטקסטיל בישראל ואטען כי המדינה, שעיצבה את מעמדו של ענף הטקסטיל כמעמד ממוגדר ובעל מאפיינים אתניים ייחודיים,⁴ היא גם זו המנתבת את התהליכים הגלובליים הגורמים למעמד זה לאבד את מטה לחמו.

2 פואנטס וארנרייך 1987; Wallerstein 1974; Ward 1988; Israel-Rosen 2002.

3 קליין 2002; Hertz 2001; Waters 1995; Evans 1997.

4 לוי-פאור 2001; בן סימון 2002; לביא 2005.

2. גלובליזציה כלכלית והמדינה

גלובליזציה היא תהליך המאופיין בזרימה חוצת גבולות הולכת וגוברת של טובין, שירותים, הון, אנשים, מידע ותרבות (Held *et al.* 1999, 16). ויכוחים רבים מתגלעים בשאלת דמותה של הגלובליזציה והשלכותיה ובשאלת תוקפו של המושג (Guillen 2000), אולם מעבר לוויכוחים אלו רווחת הסכמה רחבה באשר לעצם קיומה של הגלובליזציה כתופעה כלכלית בראש ובראשונה.⁵ ססקיה סאסן (Sassen 1995) טוענת, כי הגלובליזציה הכלכלית מייצגת שינוי בארגון הטריטוריאלי של הפעילות הכלכלית ושל הכוח הפוליטי-כלכלי. לדבריה, תאגידי טרנס-לאומיים הפועלים לרוחבם של גבולות יוצרים "גיאוגרפיה חדשה של כוח", המשנה את משמעותה של מדינת הלאום הקלאסית כיחידה פוליטית בעלת שליטה מוחלטת על הנעשה בתחומה.

מהו אופי השינויים במעמדה של המדינה? הדיון התיאורטי העוסק במעמדה של המדינה ובתפקידה הרגולטיבי מתנהל על פניו קו רצף: בקצה האחד ניצבים אלו הטוענים שהקפיטליזם הגלובלי, בהיותו חוצה גבולות, מערער על מעמדה של המדינה ועל ריבונותה משום שהוא פוגע בכוחה לפקח על שווקים ולווסתם (Evans 1997; Waters 1995); בקצה האחר ניצבים אלו הסבורים שלא זו בלבד שמעמדה של המדינה לא נחלש, היא אף הולכת ומתחזקת כתוצאה מתהליכי הגלובליזציה.⁶

רוב החוקרים הטוענים לערעור הריבונות הפוליטית מתמקדים בניחות פעילותם של התאגידי הבינלאומיים כשחקנים הפועלים "מעל" המדינה. לדידם, במשוואת הכוח בין מדינות לתאגידי ידם של האחרונים על העליונה; תפיסת העולם הניאו-ליברלית, הדוגלת בשוק חופשי ממערכות החוקים של המדינה ומקידה המכוונת, היא האידיאולוגיה והפרקטיקה הגלובלית השלטת כיום, ועל כן אנו עדים להשתלטות של תאגידי הענק על המדינות בפרט ועל הכלכלה העולמית בכלל (קליין 2002; Hertz 2001). המדינות נכנעות לתכתיבי השוק והתאגידי בדרכים שונות,⁷ למשל בהסירן את מכסות המגן על היבוא. תהליך הליברליזציה של הסחר מעודד ברחבי הגלובוס ייצור המשוחרר מתכתיביהם של חוקי רווחה למיניהם, ועל כן יש לראות בו גם תהליך של דה-רגולציה (פילק 2004).

בקצה האחר של קו הרצף ניצבים אלו הטוענים כי מעמדה של המדינה נותר איתן ואף הולך ומתחזק (Boyer and Drache 1996). לדידם, הסדר הניאו-ליברלי המחודש דוגל בה בעת ב-*laissez faire* וב-*laissez passer*, היינו במעבר חופשי של הון, עבודה וסחורות

⁵ רם 1999; פילק ורם 2004; Guillen 2000; Sassen 1995; 1999.

⁶ Boyer and Drache 1996; Weiss 1999; Jessop 1994.

⁷ גישות שונות דנות בהשלכות היחלשותה של המדינה. יש הסבורים שהיחלשות זו מגבירה את אי-השוויון הגלובלי, בעיקר בין העולם הראשון לעולם השלישי (קליין 2002; Hertz 2001). אחרים גורסים שתהליכי הגלובליזציה הכלכלית תורמים להתקדמות האוכלוסייה האנושית כולה (פרידמן 2000; Hudson 1999).

ללא התערבות המדינה. אולם בד בבד סדר זה משכיל לשמר את המדינה כגוף רגולטיבי, החיוני לשגשוגו של הקפיטליזם הגלובלי. המדינה אינה ניגודו של השוק, נהפוך הוא: היא משלימה ומייצרת אותו כמעין סלקטורית, המחזיקה במפתחות השער אל השוק הגלובלי. לא זו בלבד שהמדינה אינה נסוגה או נחלשת, היא אף מצליחה לפתח יכולות חדשות המעצימות את מעמדה הן בשוק והן בחברה.⁸

בהתבסס על תובנות אלו, כוב ג'סופ (Jessop 1994) מבקש להגדיר את אופייה המשתנה של המדינה לנוכח תהליכי הגלובליזציה בני זמננו. הוא מבחין בין העידן הנוכחי, המכונה העידן הפוסט-פורדיסטי, לבין העידן הפורדיסטי שקדם לו. בלשונו של ג'סופ, המדינה בעידן הפוסט-פורדיסטי היא "מדינה חלולה": היא שומרת על המעטפת החיצונית של מדינה ריבונית, אך למעשה היא מארגנת מחדש את הפונקציות הפנימיות שלה. ל"מדינה החלולה" שני ממדים, הסותרים זה את זה. בממד האחד, המדינה שומרת על חשיבותה הבינלאומית באמצעות הכרה חוזית, למשל בחותמה על הסכמי סחר בינלאומיים. הממד השני הוא היכולת הפנימית של המדינה כגוף ביווקרטי. יכולותיה הפנימיות עוברות שינוי וכך גם מערך היחסים בין המדינה לעובדים ולבעלי ההון. ג'סופ מעניק אפוא למדינה הפוסט-פורדיסטית ממד פעיל ואוטונומי, המושפע מהשוק הגלובלי אך גם מעצב אותו מחדש.

חוקרים רבים טוענים כי בעידן הגלובלי הנוכחי נסוגה המדינה מהמחויבויות החברתיות שאפיינו את מדינת הרווחה (רם 2005, 92) לטובת הסדרים ומנגנוני רגולציה אחרים (Sassen 1999; Jessop 1994): היא מסירה את התערבותה במחזור הכלכלי, פותחת את גבולותיה לסחר חופשי, מפריטה את הרכוש הציבורי ומצמצמת את הוויות ואת הפיקוח הכלכליים. צעדים אלו מובילים לאוטונומיה של המדינה ממחויבות חברתית, מחד גיסא, ולשיתוף פעולה הדוק יותר עם היזמים ועם בעלי ההון, מאידך גיסא (Shalev 2000; Sassen 1999). לדברי ג'סופ מדובר בתהליכים דינמיים, שאינם בעלי פנים אחידות (Jessop 1994). המדינות אינן נחלשות באופן דטרמיניסטי, אלא מתגמשות ומשתנות: הן מתרוקנות מתפקידים שנהגו למלא בעבר ונטענות בתפקידים חדשים.

טענה דומה משמיעה גם סאסן (Sassen 1999). לדבריה, המפגש בין השוק למדינה יוצר אתר חדש לעיצוב התצורה הפוליטית הגלובלית. במקום להתמקד בהתפרקותה של המדינה מכוחה הרגולטיבי ולהניח שהיא נחלשת באופן דטרמיניסטי, יש לראות בפעילותה בעידן הנוכחי פעילות רה-רגולטיבית הכרחית, המסדירה ומוסדת את היחסים בין ההון העל-לאומי לחוק הלאומי. כך הופכת המדינה לשחקנית פעילה בעיצוב הפרויקט ההגמוני של הסדר הניאו-ליברלי בן זמננו.⁹ עיצוב זה מתבצע לעתים קרובות בעזרת שיתוף פעולה עם מעמד הבורגנות.¹⁰

⁸ Weiss 1999; Shalev 2000; Krasner 1999; Sassen 1995

⁹ Riain 2000; Jessop 1994; Sassen 1999; McMichael 1996

¹⁰ Riain 2000; McMichael 1996; Sassen 1999; Shafir and Peled 2000

אם כן, אל מול חוקרים והוגים המציגים את המדינה בת זמננו כמשרתת את בעלי ההון העל-לאומי וכמי שמאבדת מכוחה הרגולטיבי, יש המבקשים לבחון את התהליכים המעצבים מחדש את פני המדינה בתצורתה הגלובלית ואת הפרקטיקות הרגולטיביות שהיא מפתחת. במקום להניח את נסיגתה של המדינה כמובנית מאליה ולקבל כפשוטם את העקרונות הרטוריים של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית, גישות אלו מתחקות אחר האופנים שבהם המדינה מגדירה מחדש את מקומה, כשהיא מארגנת מחדש את יחסיה עם שחקנים חברתיים ופוליטיים במישור הפוליטי-מדיני, למשל עם העובדים ועם התעשיינים. אחת הפרקטיקות הרגולטיביות הרווחות בעידן הגלובלי היא חתימה של מדינות על הסכמי סחר בינלאומי (Krasner 1999). על כן, כדי לבחון את מעמדה של המדינה, אנתח הסכמים מסוג זה.

3. מקרה המבחן הישראלי: ניתוח הסכמי הסחר שעליהם חתמה ישראל¹¹

במהלך 40 השנים האחרונות חתמה ישראל על הסכמי סחר בינלאומי רבים, החושפים את הייצור המקומי לתחרות (סמדר 1998). עם קום המדינה התבססה בישראל מדיניות של הגנה על התעשייה המקומית מפני יבוא מתחרה, במטרה לפתח את הכלכלה ואת התעשייה בחברה שהשתחררה זה עתה מהשלטון הבריטי (הלוי 1994; לויץ 1996). אולם כבר ב-1962, מתוך הנחה שיש צורך ביצוא שיוביל לצמיחה כלכלית, הוחל במדיניות של ליברליזציה איטית שחשפה את הייצור המקומי לתחרות בינלאומית (הלוי 1994). לקראת סוף שנות השמונים התחזקה בקרב מעצבי המדיניות הדעה שיש להאיץ את תהליכי הליברליזציה.¹² בספטמבר

¹¹ בעבודת המוסמך שלי (לביא 2005) ניתחתי את הסכמי הסחר הבאים: הסכם בין ישראל לארצות הברית מ-1985; בין ישראל למדינות אפ"א (ארגון שכלל מדינות אירופיות שלא הצטרפו בזמנו לקהילה האירופית, וביניהן איסלנד, ליכטנשטיין, נורבגיה, שווייץ וטורקיה) מ-1993; בין ישראל לקהילייה האירופית מ-1995; בין ישראל לקנדה מ-1996; בין ישראל לטורקיה מ-1997; בין ישראל לפולין מ-1997; בין ישראל להונגריה מ-1997; והסכם משותף בין ישראל לסלובקיה ולצ'כיה מ-1997 (סמדר 1998). נוסף על כך, ניתחתי שני הסכמים מולטי-טרליים: שיטת העדיפויות הכללית של יפן והסכם עדיפות בין ישראל לרומניה, במסגרת הפרוטוקול בדבר משא ומתן מסחרי בין מדינות מתפתחות של ה-GATT (שם; על הסכמי ה-GATT ראו הערה 14). בחנתי גם שישה הסכמים בי-טרליים שעליהם חתמה ישראל בשנים 1980-1995: בין ישראל למצרים מ-1980-1981; בין ישראל לסין מ-1992; בין ישראל להודו מ-1994; בין ישראל לאוקראינה מ-1994; בין ישראל לפדרציה הרוסית מ-1994; ובין ישראל לירדן מ-1995. ניתוחי התבססו על נוסחי ההסכמים כפי שהם מופיעים בספר הרשמי של משרד התעשייה והמסחר, הסכמי הסחר עליהם חתומה ישראל, ראו סמדר 1998. ישראל חתומה על הסכמים נוספים, כגון הסכם עם מכסיקו מ-2000 והסכם עם בולגריה מ-2001, אולם בעבודת המוסמך שלי הגבלתי את ניתוח התוכן לטווח השנים של הניתוח הכמותי.

¹² מאז אמצע שנות השמונים החלה ישראל לקדם מדיניות נאו-ליברלית, שבאה לידי ביטוי בין השאר בהסכמי הסחר הבינלאומי. מדיניות זו היתה חלק מתוכנית הייצוב של המשק הישראלי, ששרוי היה במשבר מתמשך וסבל מאינפלציה גבוהה (סבירסקי 2004). תוכנית הייצוב הובילה מדיניות של

1991 הוחלט על חשיפה מואצת של השוק הישראלי ליבוא¹³ וישראל, שהיתה חתומה אז על הסכמי סחר עם ארצות הברית ועם הקהילייה האירופית, חתמה במהלך שנות התשעים על הסכמי סחר רבים נוספים (סמדר 1998).

הסכמי הסחר הבינלאומי שעליהם חתמה ישראל נחתמים ברמת המדינה ומבוססים על נוסח אחיד של הסכמי ה-GATT (general agreement on trade and tariffs), שאותם החליף ארגון הסחר העולמי (world trade organization, WTO) שנוסד ב-1995.¹⁴ אחד מעקרונות היסוד של הסכמי ה-GATT הוא סחר ללא אפליה (trade without discrimination). עיקרון זה בא לידי ביטוי באמצעות עיקרון נוסף: האומה המועדפת ביותר (most favored nation clause). כל המדינות החברות ב-GATT חייבות להתייחס לכל יתר החברות באופן שווה, ללא העדפה ואפליה, בכל הנוגע ליישום מכסים ולהיטלים על יבוא ועל יצוא.

ליברליזציית הסחר, כשברקע נשמעה הטענה שמדיניות המנוגדת למודל הניאו-ליברלי תגרור תגובה חריפה מצד שווקים ברחבי העולם (פילק 2004). לדברי דני פילק (שם), מאז תוכנית הייצוב ואילך, התהוותו של הפרויקט הניאו-ליברלי או הפוסט-פורדיסטי בישראל מתאפיינת בהעברת תעשיות עתירות עבודה למדינות פריפריה. מדיניות זו הגבירה את אי-השוויון הכלכלי והחברתי בין השכבות הנמוכות בישראל לבין השכבות הגבוהות, שהרי בשעה שמפעליהם של התעשיינים מחוץ לגבולות ישראל משגשגים, פושה האבטלה בקרב פועלי התעשייה המקומיים (שם). כפי שאראה בהמשך, מדיניות זו הגבירה גם את האוטונומיה של הממשלה מול שוק העבודה בכלל ומול עובדי הצווארון הכחול בפרט (Shalev 2000; סבירסקי 2004).

13 ישראל קבעה לה מדיניות של פתיחת השווקים לתחרות חופשית עם העולם כולו. מדיניות זו מבוססת על השקפה הרואה בפתיחת השווקים אמצעי להתייעלות ולהגברת התחרות, תהליכים שייטיבו עם הצרכן המקומי, יביאו להגדלת מגוון המוצרים ולהוזלתם וישמשו אמצעי להגדלת היצוא. מדיניות זו באה לידי ביטוי בשתי דרכים: ראשית, הרחבת ההסכמים לאזור סחר חופשי; ושנית, חשיפת המשק הישראלי ליבוא בתעשייה (מאז 1 בספטמבר 1991). מדיניות זו קובעת כי בסופו של התהליך המכס המרבי על מוצרים מיובאים יהיה 12% למוצרים סופיים ושמונה אחוזים לתשומות. ענף הטקסטיל זכה להתייחסות מיוחדת, משום שזהו ענף מרכזי בקרב המדינות המכוננות בשיח הניאו-ליברלי "מדינות מתפתחות". בשל הרצון המוצהר לא לפגוע באופן מידי בכלכלות של מדינות אלו ולאפשר להן תקופת הסתגלות, הוחלט כי בענף הטקסטיל יסתיים התהליך ב-1 בספטמבר 2000 (סמדר 1998).

14 GATT, general agreement on trade and tariffs, הסכם כללי לסחר ולמכסים שנחתם ב-1947 בידי 23 מדינות, ביניהן ארצות הברית, הולנד, בלגיה וסוריה. ב-1962 הצטרפה ישראל להסכם. הבסיס הרעיוני להקמת ה-GATT הוא ניאו-ליברלי, היינו האמונה שהסחר החופשי הוא גורם עיקרי ליציבות ולצמיחה. ה-GATT ופעילותו מבוססים על האמונה ביתרונו של הסחר החופשי על פני התרכזות של כל מדינה בשמירה על השוק הפנימי שלה. עקרון היסוד של ההסכמים הוא הסרת המחסומים שמציבות המערכות השלטוניות המקומיות בפני הסחורות. ההנחה היא שכאשר המערכות השלטוניות אינן חוסמות את דרכן של סחורות, יכולות מדינות העולם להסתגל לשינויים הכלכליים העולמיים באופן מסודר ו"בלתי כואב" יחסית. על פי גישה זו התערבות ממשלתית, המבקשת להגן מפני יבוא והמעניקה סובסידיה ליצוא, מעודדת קיפאון ומובילה לסגירת מפעלים ולצמצום מקומות העבודה. רק סחר בינלאומי ליברלי, כך טוענים מצדדי הגישה, יאפשר לחברות יצרניות לנצל את מרב הפוטנציאל הגלום בהן (לוי 1996; סמדר 1998). ארגון הסחר העולמי (world trade organization, WTO), שהחל לפעול ב-1995, משמש מסגרת מוסדית כוללת ליחסי הסחר בין 128 המדינות שהצטרפו ל-GATT עד מועד זה, וביניהן ישראל (לוי 1996). להרחבה בנושא ארגון הסחר העולמי, ראו <http://www.wto.org>.

עקרונות נוספים המאפיינים את הסכמי ה-GATT הם שקיפות וקידום התחרות החופשית. השקיפות משמעה שמדיניות החוץ צריכה להתממש באמצעים ברורים ונגישים לכל הגורמים בסחר הבינלאומי. באשר לתחרות החופשית, ה-GATT דוגל לא רק בסחר חופשי, אלא גם בסחר הוגן, לפי אמות המידה הניאו-ליברליות. ה-GATT השקיע מאמצים רבים בקביעת כללים, המקובלים על כל המדינות החברות, לשימוש בהיטלים המותרים למניעת היצף,¹⁵ לסבסוד של ייצור מקומי וליצוא, ובקביעת כללים ל"צעדי בְּטָחָה" (הגנה על התעשייה המקומית) במקרה של עלייה חריגה ביבוא (לוינ 1996).

ה-GATT הוא אפוא מנגנון הסדרה, האמור להחליף את היד המתערבת של המדינה ולקדם מעבר ממדיניות מרקנטליסטית-פרוטקציוניסטית למדיניות של שוק חופשי. מעבר זה מתבצע באמצעות תקינה על ידי הסכמים בינלאומיים הנחתמים ברמת המדינה. כך שבהתאם לטענתה של סאסן (Sassen 1999), פעילות המדינה בעידן הגלובלי הנוכחי, הנעשית בתיווכם של ארגוני-על כגון ארגון הסחר העולמי (WTO), אינה בהכרח דה-רגולטיבית, אלא אפשר להמשיגה כרה-רגולטיבית.

בשל הפונקציה המתקנת של הסכמים אלו, יש הרואים בהם ביטוי להיחלשות המדינה ולהתחזקות השוק והתאגידים.¹⁶ כחלופה לגישה זו אני מציעה לראות את הסכמי הסחר כחלק מתהליך "ריקון המדינה" (Jessop 1994) מהתפקידים הפנימיים הפורדיסטיים שבהם החזיקה וכמנגנון של חלוקה מחדש, המטעין את המדינה בתפקידים חלוקתיים פוסט-פורדיסטיים, בהתאם לעקרון השוק. על פי תפיסה זו, להסכמי הסחר השפעה משמעותית לא רק בזירה הכלכלית הגלובלית, אלא בראש ובראשונה בזירה המקומית: הם מביאים לארגון מחדש של היחסים בין המדינה לבעלי ההון ולעובדים (Jessop 1994; Sassen 1999).

דוגמה מובהקת ליתרונות שמפיקים בעלי ההון, והתעשיינים ביניהם, מהרה-רגולציה של המדינה עולה בהמשגה של "מוצר המקור" בהסכמי הסחר הבינלאומי (סמדר 1998). בכל הסכמי הסחר מצוין כי הטבות היצוא חלות על "מוצר מקור". הכוונה היא לתוצר המקומי-לאומי של מדינה מסוימת, אולם לא במקרה הוא מכונה בהסכמי הסחר מוצר מקור. מוצר המקור הוא חסר לאום. המשגתו בהסכמי הסחר מאפשרת לו להיות רב-לאומי, ועם

¹⁵ מוצר נמכר במחירי היצף כאשר מחירו ליצוא נמוך ממחירו בשוק המקומי באותה רמת סחר (קמעונות, סיטונות וכו'). אם השוואה כזו אינה אפשרית, משום שהמוצר אינו נמכר בשוק המקומי או שמכירתו שם אינה משמעותית, ייחשב המוצר לנמכר במחירי היצף אם הוא מוצע בשוק אחד במחיר נמוך מזה שבו הוא מוצע למכירה בשוק של מדינה שלישית באותה רמת סחר, או אם הוא נמכר במחיר הנמוך מעלות הייצור שלו בתוספת שיעור סביר של רווח (סמדר 1998, 14).

¹⁶ דני פילק (2004, 54) כותב למשל על צמצום מרחב התמרון של המדינה. הוא טוען כי התומכים בניאו-ליברליזם מבקשים להציג את הפחתת מרחב התמרון כהיעדר מוחלט של אפשרות תמרון. דוגמה לכך מופיעה בסקירה השנתית של בנק ישראל מ-1999: "הגלובליזציה של השווקים הפיננסיים בעולם גרמה להיחלשות יכולתן של מדינות להשפיע על מגמות שער החליפין באמצעות התערבות במסחר..." (בנק ישראל 1999). לדוגמה נוספת לתפיסות אלו, מכיוון המבקר את הניאו-ליברליזם, ראו http://www.thirdworldtraveler.com/WTO_MAI/WTO_SlowMotionCoup.html.

זאת להיסחר בעדיפות הניתנת למוצר המקור. הנהנים הישירים הם יצואני הצדדים החתומים על ההסכם.

מוצר המקור נוצר בעיקרון בתוך הגבולות הטריטוריאליים של הצדדים החתומים על ההסכם והוא מורכב אך ורק מתשומות מקומיות מקוריות (שם, 89). אולם בכל הסכמי הסחר מופיע סעיף המגמיש את מוצר המקור ומרחיבו למוצרים שאינם מורכבים אך ורק מתשומות מקוריות, ובלבד שהמוצרים נוצרו בשטחי הצדדים ושהתשומות הלא־מקוריות עברו תהליכי עיבוד ראויים בשטחי הצדדים. בהסכם בין ישראל לארצות הברית מדובר על "תהליכי עיבוד שמביאים לקיום שינוי מהותי" (שם, 29).¹⁷ על פי ההסכם, מוצר שיוצר בישראל והכולל גם רכיבים מיובאים ייחשב מוצר מקור בתנאי שיעמוד בשלוש הדרישות הבאות (סמדר 1998, 28):

- א. תהליכי הייצור בישראל לא כללו אך ורק הרכבה פשוטה, פעולת אריזה או דילול במים או בחומר אחר, שאינו משנה את מאפייני המוצר.
- ב. תהליכי הייצור בישראל צריכים לגרום לכך שהחומרים או הרכיבים המיובאים יעברו שינוי מהותי. שינוי מהותי קורה כאשר תהליך הייצור יוצר מוצר חדש, השונה מן החומרים המיובאים שמהם נוצר. מוצר חדש נוצר כאשר יש לו שם שונה, אופי שונה או שימוש שונה מחומרי הגלם המיובאים שמהם נוצר.
- ג. סכום ערך החומרים שמקורם בישראל וערך עלויות הייצור הישירות שלהם מהווים לפחות 35% מערך המוצר המיוצא בעת כניסתו לארצות הברית. 15% מכלל 35% אלו יכולים להיות רכיבים ותשומות שמקורם (עומדים בכללי מקור אלו) בארצות הברית.

חשוב לציין כי בהסכם בין ישראל לארצות הברית מופיע תת־סעיף המאפשר במפורש למדינות החתומות לייצר טקסטיל ברחבי הגלובוס ובכל זאת לכנות את המוצרים המוגמרים מוצר מקור. כדי שהמוצר ייחשב מוצר מקור עליו לעבור תהליכי עיבוד מהותיים כמפורט (שם, 33):

- א. צביעה והדפסה של בד המלווה בשתיים או יותר מן הפעולות הבאות: הלבנה, כיווך, מילוי, הקשיה קבועה, הבלטה קבועה או יצירת מראה רטוב.
- ב. טווייה של סיב לחוט.
- ג. אריגה, סריגה או ייצור בדרך אחרת של בד.
- ד. גזירה של בד לחלקים והרכבתם למוצר שלם.
- ה. הרכבה משמעותית על ידי תפירה או מעשה חייטות של כל החלקים החתוכים של בגד שנגזרו במדינה אחרת, לבגד שלם.

¹⁷ הבדלים דקים מבחינים בין משמעויות "השינוי המהותי" בהסכמים השונים. להרחבה, ראו סמדר 1998.

כך לדוגמה, יצרן ישראלי יכול לשלוח בד לתפירה בסיסית בסין, שם עלויות הייצור נמוכות,¹⁸ ולהחזירו לישראל לצביעה ולהדפסה הכוללת הלבנה וכיווץ. די בשינויים שנעשו בישראל כדי להעניק למוצר מעמד של מוצר מקור, הזכאי ליהנות מכל הטבות ההסכם. ככל הסכמי הסחר, מלבד ההסכם עם ארצות הברית, קיים סעיף של "צבירת מעמד מקור" בין ישראל לבין המדינות החתומות על ההסכם. נניח לדוגמה שיצרן ישראלי קונה בד שמקורו באיטליה, מייצר ממנו בגד ים ומייצא אותו לצרפת. בגד הים ייחשב למוצר מקור בגלל "הצבר המקור" בין ישראל לבין האיחוד האירופי (שם, 20). היצרן הישראלי יכול אפוא לקנות בד בכל אחת ממדינות האיחוד האירופי, להזיל את עלויות הייצור שלו על ידי בחירת הבד הזול ביותר, ועדיין ייחשב הבגד למוצר מקור וייהנה מכל הטבות ההסכם. לסיכום עניין זה, הסכמי הסחר שעליהם ישראל חתומה מיטיבים עם התעשיינים, שבחיפושם אחר עלויות ייצור נמוכות יכולים לייצר את מוצריהם במדינות שונות ברחבי כדור הארץ ועדיין ליהנות מההטבות שמעניקים ההסכמים.

אל מול הרה-רגולציות המיטיבות עם בעלי ההון מסתמנת התעלמות מהקטגוריה החברתית של העובדים בישראל. ההסכם בין ישראל לצ'כיה מדגים את התייחסותה של המדינה לאינטרסים של התעשיינים ואת התעלמותה מן העובדים. בסעיף העוסק בהגנה מפני יבוא חריג¹⁹ נכתב:

במקרים שבהם יבוא של מוצר נעשה בכמויות גדולות ובתנאים שגורמים או עלולים לגרום נזק משמעותי ליצרנים המקומיים של אותו מוצר או של מוצר חלופי ישיר, רשאית הממשלה, שיצרניה נפגעו, לאחר התייעצות עם הממשלה האחרת, לנקוט צעדים המיועדים לסייע ליצרנים שנפגעו. הסיוע יכול לכלול החמרת תנאי הגישה של המוצרים המיובאים, אך הוא אינו יכול לכלול אך ורק ביטול או דחייה של הפחתת מכס שנקבעה בהסכם, אלא אם כן הנזק נגרם באופן משמעותי כתוצאה מהפחתת המכסים שבוצעה במסגרת ההסכם (שם, 56, ההדגשות שלי).

הסעיף מדגים את יכולתה של המדינה להגן על היצרנים הנפגעים אגב התעלמות מהעובדים,²⁰ ובכך הוא ממחיש את האוטונומיה של המדינה ואת מעמדה האיתן. עולה אפוא שהמדינה מתגמשת ומתעצבת מחדש בתהליך ה-רגולטיבי (Sassen 1999) כמתקנת וכשומרת הסף של הקפיטליזם הגלובלי (פרידמן 2000; קליין 2002). תהליך העיצוב מחדש מתבצע בעזרת

¹⁸ ראו לדוגמה את דבריו של מנכ"ל ובעלי רשת האופנה "מתאים לי": "אנחנו מייצרים 85% מהמוצרים בסין – אז העלות ידועה וקבועה: אנחנו משלמים לקבלן המשנה דולר ליום עבודה לפועל, פלוס הרווח שלו... כשאתה מייצר בארץ אתה אף פעם לא יודע מה העלות האמיתית של המוצר שלך...". מורגנשטרן 2002.

¹⁹ סעיף כזה מופיע בכל הסכמי הסחר החופשי של ישראל.
²⁰ חשוב לציין שבניגוד להתעלמות מהעובדים, המשתקפת בהסכמים, המדינה מגנה באמצעות סעיפים חריגים על אינטרסים פרטיקולריים אחרים, למשל על אינטרסים ביטחוניים. במילים אחרות, היבטי הביטחון, שעליהם מחליטה המדינה, עומדים מעל עקרונות השוק החופשי (לביא 2005, 40–45).

שיתוף פעולה עם התעשיינים, שהם בעלי ההון המקומי והגלובלי. ניתוח הסכמי הסחר מעיד על הסלקטיביות של הרה-רגולציה המדינתית, המיטיבה עם בעלי ההון ולא עם שכבות חברתיות אחרות. המדינה, כפי שטוען אמיר בן פורת (2001), הופכת לסוכן של אי-שוויון ומגבירה את הפער בין חסרי ההון לבעליו.

אחת התעשיות הניצבות במרכז התהליכים הכלכליים הגלובליים, הנישאים בידי המדינה, היא תעשיית הטקסטיל.²¹ בחלק הבא של המאמר אבחן את השלכות פעילותה של המדינה בעידן הגלובלי על תעשיית הטקסטיל בישראל, על עובדותיה ועל עובדיה – קרי על חסרי ההון – ואתמקד בנשים בתעשייה ממוגדרת זו.²²

4. גלובליזציה כלכלית, טקסטיל, הסכמי סחר בינלאומי ושכר מינימום

תעשיית הטקסטיל הממוגדרת אינה רק ביטוי של תהליכי הגלובליזציה הכלכלית המתחוללים בישראל, היא גם אחד הזרזים להם. במקרה של מדינת ישראל נכרכו תהליכי הגלובליזציה הכלכלית עם תהליכי השלום האזוריים, שהגיעו לשיאם באמצע שנות התשעים של המאה ה-20. "כלכלת השלום" פתחה בפני תעשיות עתירות עבודה, ובפני תעשיית הטקסטיל בפרט, את האפשרות למקם מחדש את מפעליהן במדינות שכנות, בחיפוש אחר עלויות ייצור נמוכות וכוח עבודה זמין וגמיש (Drofi 2000).

מדינת ישראל מוגדרת במערכת העולמית כמדינה סמי-פריפריאלית (Shafir and Peled 2000), אך בדומה למדינות ליבה מפותחות רבות (Hirst and Thompson 1996) החליטה לפני כעשור על שינוי מבני של תעשיית הטקסטיל ועל חשיפה ליבוא (היינו על הורדת המסים על היבוא) של מוצרי טקסטיל. ההחלטה נועדה להגביר את התחרות בענף. כד בכד

²¹ ענף הטקסטיל, שהיה אחד מענפי הדגל של המהפכה התעשייתית, נחשב לענף המשמש ביטוי וזרז גם לתהליכי הגלובליזציה הכלכלית (Dicken 1986; Israel-Rosen 2002). כפי שאראה בהמשך, ענף זה מושפע ישירות מתהליכי הגלובליזציה הכלכלית, הבאים לידי ביטוי בהסכמי ה-GATT. לראיה, הסכמים אלו, וכן חוברות ההסבר הנלוות להם, רצופים בהתייחסויות לענף זה. ראו סמדר 1998; לוין 1996.

²² תעשיית הטקסטיל מבוססת באופן מסורתי על כוח עבודה נשי (Kessler-Harris 1982; Israel-Rosen 2002). מחקרים היסטוריים מראים כי בחברות טרום מודרניות היו הנשים אחראיות על אריגה ועל תפירה לצורכי ביגוד וייצור בדים. בימי הביניים, כשייצור הבד הפך לאומנות סחירה, הופנו נשים למשימות בכפופות לגברים. מהפכת התיעוש חיזקה את חלוקת העבודה המגדרית המסורתית הזו והגבירה את בידולן של נשים בתעשיית הטקסטיל בתפקידים משניים, הכפופים לגברים (שם). מאחר שהעסקתן היתה זולה מזו של גברים, הפכו נשים לכוח עבודה מועדף בתעשיית הטקסטיל המתרחבת. על כן, עם בואם של תהליכי הגלובליזציה הכלכלית, היתה זו בעיקר עבודתן של נשים שעברה שינויים יסודיים, הן בארצות ה"מפותחות" והן בארצות ה"מתפתחות" (פואנטס וארנרייך 1987). תהליכי הגלובליזציה הכלכלית שעברו על תעשיית הטקסטיל העולמית בעשור האחרון הגדילו את הגישה של תאגידים רב-לאומיים לכוח עבודה זול בכלל ולכוח עבודה נשי זול בפרט (קליין 2002; Israel-Rosen 2002; Wichterich 2000).

חתמה ישראל על הסכמי סחר בינלאומי המסירים את מכסות היבוא ומאפשרים ייצור ברחבי הגלובוס.²³ כתוצאה מהפריחה בענף ההיי-טק עלה באמצע שנות התשעים השכר הממוצע במשק, עלייה שהשפיעה על שכר המינימום.²⁴

תעשיית הטקסטיל גורסים כי להתרת היבוא ולעליית שכר המינימום השפעה מכרעת על תעשיית הטקסטיל בישראל (פרסומי איגוד התעשיינים, 2001–2002), שהיא באופן מסורתי תעשיית שכר מינימום (לוי-פאור 2001). לדבריהם, שיעורי היבוא הגבוהים של מוצרי הטקסטיל, הנמכרים במחירים זולים, מחייבים אותם להוזיל את עלויות הייצור שלהם כדי שיוכלו להתחרות במחירי השוק (פרסומי איגוד התעשיינים 2002). התעשיינים טוענים כי הם נאלצים להעביר את מפעליהם לאתרי ייצור זולים יותר, כגון טורקיה, ירדן או סין, מדינות שבהן אין חוקים נוקשים המגנים על העובדים ולכן שכר העבודה נמוך יותר. התנאים המתאפשרים במדינות אלו מקלים עליהם את התחרות בשוק הישראלי והגלובלי (פרסומי איגוד התעשיינים 2001). טענות התעשיינים תואמות את הגישה הניאו-ליברלית, היוצאת נגד שכר המינימום ומציגה אותו כגורם המצמצם הן את הצמיחה הכלכלית והן את התעסוקה (Aune 2001).

התעשיינים מפנים אצבע מאשימה אל המדינה ורואים בה אחראית ראשית למתרחש בתעשייה. לדבריהם, המדינה אחראית למעבר לפס ייצור חוצה גבולות באורח כפול ואף סותר: היא אחראית משום שהיא מעודדת ליברליזציה בהתירה חשיפה ליבוא, ובו בזמן היא אחראית כמי שיוצרת רגולציה של שוק התעסוקה על ידי העלאת שכר המינימום. אולם על אף טענות אלו, המדיניות הרה-רגולטיבית בישראל פועלת למעשה לטובת תעשיית הטקסטיל.

אפשר לומר שתעשיית הטקסטיל הישראלים אימצו את דגם הפעילות של התאגידים הטרנס-לאומיים. במהלך שנות התשעים העבירו יותר מ-25 תאגידי טקסטיל ישראלים – ביניהם מפעלים מובילים בענף כגון דלתא, פולגת, כיתן וגיבור-סברניה – את מפעליהם לאתרי ייצור במדינות אחרות (רם 1999). חברת ההלבשה קסטרו לדוגמה מייצרת כיום בסין ובו בזמן מתרחבת ופותחת סניפים בגרמניה וברוסיה, שם תמכור "מותג ישראלי".²⁵ התעשיינים מצדיקים כאמור את העברת המפעלים מעבר לגבול בצורך להגביר את כושר התחרות שלהם בשוק העולמי. אולם לצד היתרונות למעסיקים שילמה התעסוקה המקומית מחיר כבד על העברת המפעלים: נכון לשנת 2000 יותר מ-7,000 בני אדם פוטרו מעבודתם

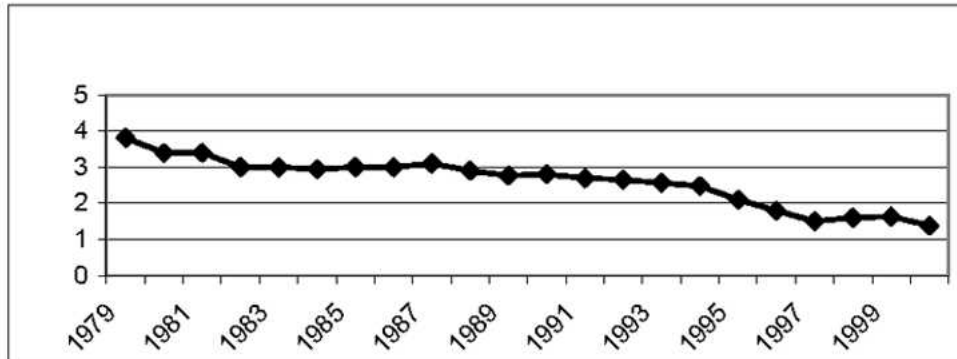
²³ סמדר 1998; לוי 1996; פילק ורם 2004.

²⁴ שכר המינימום נקבע כאחוז מסוים של השכר הממוצע במשק. להרחבה, ראו חוק שכר מינימום, התשמ"ז, 1987, http://www.moit.gov.il/NR/exeres/5967DAB8-D30F-4000-BE5B-D1F8CB5694ED_frameless.htm.

²⁵ להרחבה, ראו <http://www.aonline.co.il/site/comp/precisKata.jhtm/?scom=280> באתר של The Marker Finance; כתבה של היחצן רני רהב, <http://www.nfc.co.il/0020-D55497-00.html?tag=11-09-39>.

בענף בעקבות סגירת מפעלים או צמצומם.²⁶ גרף 1 מציג את הצטמצמות אחוז המועסקים/ות בענף מכלל המועסקים/ות במשק:²⁷

גרף 1. אחוז המועסקים/ות בתעשיית הטקסטיל מכלל המועסקים/ות במשק, 1979–2000

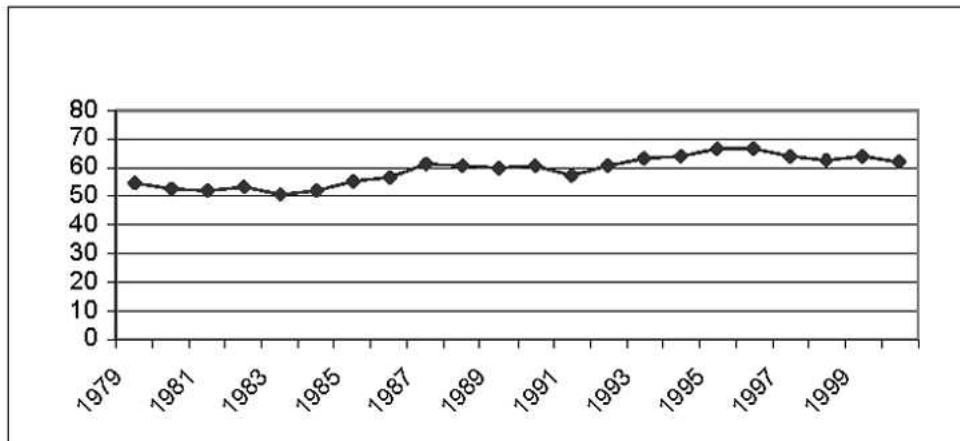
חשוב להדגיש: אינטרסים של המדינה ניתבו את דרכה של תעשיית הטקסטיל בישראל מראשיתה. התעשייה תוכננה לשמש בין היתר מוקד תעסוקתי ליישובי הפריפריה במסגרת המאבק באבטלה. כוח העבודה הזול אמור היה לשמש פיתיון שימשוך משקיעים זרים לתעשייה הישראלית בכלל ולתעשיית הטקסטיל בפרט (לוי-פאור 2001). ואכן, מפעלי הטקסטיל בישראל הוקמו באופן מסורתי סמוך לעיירות פיתוח ולכפרים ערביים, שם היה מאגר גדול של כוח עבודה המשתוקק לעבוד גם בשכר מינימום. לנוכח אפשרויות התעסוקה הדלות באזורי הפריפריה הנציחו מפעלים אלו ריבוד מעמדי החופף לריבוד אתני, לאומי ומגדרי ולשסע המרחבי-חברתי. יישובים כמו קריית גת ומצפה רמון הפכו ל"ערי מפעל", שבהן חלק גדול מהמשפחות תלויות לפרנסתן במפעל אחד או בשניים. תלות זו הפכה את המועסקים — ובעיקר את המועסקות בתעשייה הממוגדרת — לפגיעים במיוחד לתהליכים הגלובליים, שהחלו קורמים עור וגידים (טביביאן-מזרחי 2003; בן סימון 2002).

תעשיית הטקסטיל בישראל, לפחות בהתייחס למשרות עתירות העבודה בתעשייה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה [להלן ה"למ"ס] 1979–2000), אכן תואמת את הגדרת התעשייה ככלל כממוגדרת. בראשית שנות התשעים כ-60% מהמועסקים בענף הטקסטיל בישראל היו נשים (מתוך סקרי כוח אדם של ה"למ"ס, 1990–2001). גרף 2 להלן מציג את אחוז הנשים בתעשיית הטקסטיל מכלל המועסקים והמועסקות בענף:

²⁶ מתוך אתר האינטרנט של איגוד התעשיינים, <http://industry.org.il/Companies/Item.asp?ArticleID=1513&categoryID=3147>. לדברי רמזי גבאי, יושב ראש איגוד יצרני הטקסטיל והאופנה בהתאחדות התעשיינים, מאז שנת 2000 פוטרו כ-10,000 עובדים נוספים. ראו <http://www.nfc.co.il/archive/001-D-42126-00.html?tag=11-13-02>.

²⁷ כל הגרפים במאמר לקוחים מעבודת המוסמך שלי, לביא 2005.

גרף 2. אחוז המועסקות בתעשיית הטקסטיל מכלל המועסקים והמועסקות בענף, 1979–2000

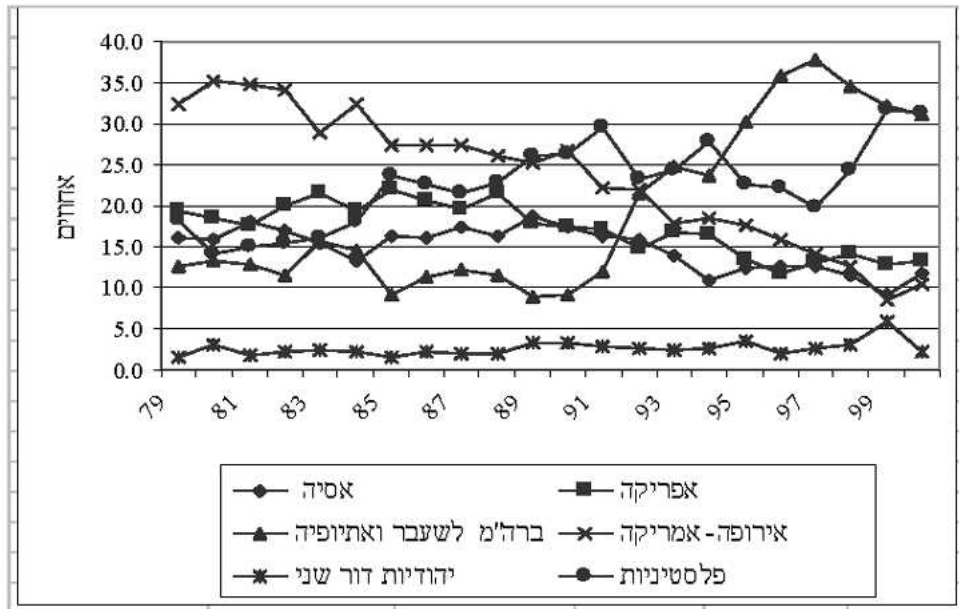

ברברה רסקין ופטרישה רוס (Reskin and Roos 1984) טוענות, כי פמיניזציה של מקצוע נובעת מגיוס יתר של נשים למקצוע מצד המעסיקים, וכן מירידה ביוקרה ובביטחון התעסוקתי שהמקצוע מספק. נראה כי תעשיית הטקסטיל הממוגדרת צועדת בתוואי סוציולוגי זה:²⁸ נוסף על כך שרוב המועסקים בענף הם נשים, תעשיית הטקסטיל מאבדת את הביטחון התעסוקתי שהעניקה לעובדיה בשל "נדידת המשרות" ברחבי הגלובוס בחיפוש אחר עלויות ייצור נמוכות יותר (קליין 2002; Israel-Rosen 2002). אפשר להניח שגורמים אלו, בהתאם לטענתן של רסקין ורוס, מאיצים את הפמיניזציה של תעשיית הטקסטיל העולמית בכלל ושל זו הישראלית בפרט.

הרוב המכריע של עובדות הטקסטיל בישראל נמנות עם "העולם השלישי הפנים-ישראלי" בלשונה של ברברה סבירסקי (1987): נשים מזרחיות ופלסטיניות אזרחיות ישראל המתגוררות בפריפריה. מאז גלי ההגירה של שנות השמונים והתשעים נכללות בקטגוריה זו גם מהגרות יהודיות, רובן מברית המועצות לשעבר ומיעוטן מאתיופיה (מתוך סקרי כוח אדם של הל"מ"ס 1979–2000). בגרף 3 להלן מוצג ההרכב האתני של פועלות תעשיית הטקסטיל הממוגדרת:

²⁸ Israel-Rosen 2002; Kessler-Harris 1982. תיאוריות שונות מצביעות על כך שמקצועות שרוב המועסקות בהם הן נשים מתויגים כמקצועות שוליים או משניים, ועל כן יוקרתם החברתית נמוכה והתשלום תמורתם נמוך בהתאם (הרצוג 1995; Kraus 2002).

גרף 3. ההרכב האתני של פועלות תעשיית הטקסטיל בישראל, 1979–2000

מגרף זה עולה כי מהגרות מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, יוצאות אפריקה ואסיה ופלסטיניות אזרחיות ישראל החליפו במהלך השנים את יוצאות אירופה ואמריקה בתעשיית הטקסטיל. יהודיות שהן דור שני בארץ כמעט שאינן משתתפות בתעשייה.²⁹ מאחר שאפשר להגדיר את תעשיית הטקסטיל בישראל, על המאפיינים האתניים של עובדותיה, כממוגדרת וכמוגזעת, סביר להניח שהנשים העובדות בתעשייה זו הן הנפגעות העיקריות מסגירת מפעלים ומהעברתם מעבר לגבול בחיפוש אחר עלויות ייצור נמוכות יותר. אם כן, בחינת שיעורי התעסוקה בתעשיית הטקסטיל בישראל, אל מול תהליכי הגלובליזציה הכלכלית, מוסיפה ממד כלכלי-פוליטי המפריך את הטענות הניאו-ליברליות הרווחות בשיח הציבורי.

5. מה קורה לתעשיית הטקסטיל בישראל?

מה הקשר בין עליית שיעור היבוא בתעשיית הטקסטיל – עלייה המבטאת רהרגולציה גלובלית בחסות המדינה – לבין צמצומה בישראל? האם השכר הממוצע בתעשיית הטקסטיל, המושפע מרגולציה של שכר המינימום, מצמצם את תעשיית הטקסטיל בישראל?

²⁹ יש לציין שנכון לראשית שנות ה-2000 רוב המועסקות בתעשיית הטקסטיל בישראל הן מהגרות יהודיות מאתיופיה, מהגרות יהודיות מברית המועצות לשעבר ופלסטיניות אזרחיות ישראל. שיעור הנשים היהודיות הוותיקות בענף הולך ופוחת. זהו ממצא מעניין הדורש מחקר נוסף. ראוי למשל לבחון את מוצאן הספציפי של הנשים הקרויות בספרות הסטטיסטית יוצאות ברית המועצות לשעבר, וכן לעמוד על הסיבות לירידה בשיעור הנשים היהודיות הוותיקות המועסקות בענף.

כדי לענות על השאלות בדקתי אמפירית³⁰ את השפעת שיעור היבוא בתעשיית הטקסטיל³¹ ואת השפעת השכר הממוצע בתעשייה³² על שיעור המועסקים/ות בתעשייה מסך המועסקים/ות במשק, על שיעור המועסקות בתעשייה מסך המועסקות במשק ועל שיעור המועסקות בתעשייה מסך כלל המועסקים/ות בתעשייה. הגורם הראשון, שיעור היבוא בתעשיית הטקסטיל, מבטא את תהליכי הגלובליזציה הכלכלית הרה-רגולוטיביים העוברים על תעשייה זו, ואילו הגורם השני מבטא את השכר הממוצע בענפי הטקסטיל וההלבשה כענפי שכר מינימום.

הממצא העקבי ביותר שנתגלה בבחינת השפעתם של תהליכים גלובליים על ענפי הטקסטיל וההלבשה בישראל הוא, כי ערך היבוא בענף הוא בעל השפעה שלילית מובהקת הן על שיעור המועסקים/ות בענף (מכלל המועסקים/ות במשק)³³ והן על שיעור המועסקות בענף

³⁰ המחקר התבסס על סקרי כוח אדם של הלמ"ס שנערכו בשנים 1979–2000. כל סקר נערך מדי שנה בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה בישראל וכלל פרטים על נחקרים בני 15 ומעלה. קובץ הנתונים הסטטיסטיים הוא ברמת הפרט, כלומר מבוצע בראיונות פנים אל פנים וכולל נתונים שונים, כגון השתתפות בכוח העבודה, השכלה, מצב משפחתי, משלח יד וענף כלכלי (למועסקים), או פרטים על הסיבות להפסקת העבודה (למובטלים). לצורך בניית הקובץ ברמת הפרט בוצעה האחדה (לענפי הטקסטיל וההלבשה) ויחידת הניתוח במחקר היא השנה (1979–2000). הבחירה בטווח השנים 1979–2000 נועדה לבחון את שיעור המועסקים/ות בענפי הטקסטיל וההלבשה כמה שנים לפני התרחשות תהליכי הגלובליזציה הכלכלית במשק הישראלי, בזמן התרחשות השינוי המבני וב"זמן הספיגה" – הזמן שבו עיכל הענף את השינויים והגיב אליהם.

³¹ ערך היבוא מחושב מסך התוצר הלאומי המפקדי. ערך היבוא נלקח מתוך הלוח "יבוא לפי סוג וסוג משנה של סיט"ק", ראו הלמ"ס 1979–2000, שנתונים סטטיסטיים. כדי לחשב את ערך היבוא בענפי הטקסטיל וההלבשה חיברתי את ערכי היבוא של הסעיפים הבאים: מטווים ואריגים, מוצרי טקסטיל גמורים ודברי הלבשה. ערך היבוא הובא בדולרים וכדי לחשבו מסך ערך התוצר המפקדי המרתי את כל הערכים לשקלים חדשים, על פי ערך השער הדולרי החודשי בשנים 1979–2000. הערכים מקורם באתר האינטרנט <http://www.cpaonline.co.il/library/rates/rates001.htm>. החישוב היחסי של ערך היבוא מערך התוצר המפקדי פותר את בעיית הערך השקלי הריאלי. כמו כן, בשנים 1984 ו-1989 לא הופיע בנתוני הלמ"ס ערך התוצר המפקדי ועל כן משתנה ערך היבוא חסר בשנים אלו. תוצר מקומי (ערך מוסף) מפקדי הוא ההפרש בין התפוקה הגולמית לבין צריכת החומרים. לפי ההגדרה התוצר המקומי המפקדי כולל הוצאות לשכר עבודה, מסים עקיפים נטו, פחת, הוצאות כלליות כגון פרסומות, ביטוח, ריבית ושירותים עסקיים אחרים ואת הרווח של המפעלים (הלמ"ס 2000, 2–14). בחרתי בערך זה בשל מדדיו האחידים והיכולת להשוות בין השנים.

³² משתנה זה מורכב משיעור השכר החודשי הממוצע למשרת שכיר בענפי הטקסטיל, ההלבשה והעור מסך השכר החודשי הממוצע למשרת שכיר במשק. שכר חודשי ממוצע לשכיר בלמ"ס – השכר ברוטו לחודש מחולק במספר משרות השכיר באותו חודש. מהגדרת משרות השכיר נובע, כי השכר החודשי הממוצע למשרת שכיר נמוך מן השכר החודשי הממוצע לשכיר (הלמ"ס 2002, שנתון סטטיסטי, פרק 12, 3). כדי לחשב את המשתנה הזה חילקתי את השכר החודשי הממוצע למשרת שכיר בענפי הטקסטיל, ההלבשה והעור בכל שנה (1979–2000) בממוצע החודשי השנתי, בכל שנה, למשרת שכיר במשק, והכפלתי את התוצאה במאה. ההיגיון שמאחורי תקנון זה הוא הרצון לבטא את הערך הריאלי של השכר החודשי למשרת שכיר.

³³ מקדמי ניתוח הרגרסיה (b): למשתנה שיעור היבוא הממוצע בתעשייה: *1.553-; למשתנה השכר

(מכלל המועסקות במשק).³⁴ כלומר, ככל ששיעור יבוא הטקסטיל עולה כך מצטמצם שיעור המועסקים/ות בענף (מכלל המועסקים/ות במשק) ושיעור המועסקות בענף (מכלל המועסקות במשק).³⁵ כמו כן מצאתי כי הקשר בין שיעור יבוא הטקסטיל לשיעור המועסקות בענף מכלל המועסקים/ות בענף עצמו הוא מובהק וחיובי.³⁶ במילים אחרות, ככל שתהליכי הגלובליזציה הכלכלית מתעצמים כך מצטמצמת תעשיית הטקסטיל מחד גיסא והופכת למוגדרת יותר מאידך גיסא. הנשים המועסקות בתעשיית הטקסטיל בישראל הן אלו הנותרות בקו החזית של התהליכים הגלובליים העוברים על ענף זה. ממצאים אלו תואמים טענות שונות העולות בספרות הביקורתית.³⁷

אולם בניגוד לטענות תעשייני הטקסטיל ולספרות הניאו-ליברלית (למשל Aune 2001), שיעור השכר הממוצע בענף, המושפע מתקנות שכר המינימום, אינו בעל השפעה מובהקת על שיעור המועסקים בכלל ועל שיעור המועסקות בו בפרט.³⁸ ממצא זה מפרך את הטענה הנשמעת, בעיקר מפי תעשיינים וכלכלנים, כאילו העלאת שכר המינימום מגבירה את האבטלה. ייתכן שמאבקם נגד העלאת שכר המינימום נועד להסתיר את העובדה שתעשייני

הממוצע בתעשייה: -0.037 ; Constant ; 6.298 ; מובהקות: *P<0.05 ; אחוז השונות המוסברת: N=22 ; R=78.1%

34 מקדמי הרגרסיה (b) : למשתנה שיעור היבוא הממוצע בתעשייה: *P<0.05 ; למשתנה השכר הממוצע בתעשייה: -0.02 ; Constant ; 17.095 ; מובהקות: *P<0.05 ; אחוז השונות המוסברת: R²=70.9% ; N=22

35 ייתכן שהירידה בשיעור הנשים המועסקות בתעשייה מסך המועסקות במשק נובעת לא רק מתהליכי הגלובליזציה, אלא גם משינוי מאפייניהן של הנשים העובדות, שאינן מעוניינות עוד לעבוד בתעשייה, ומשינוי הביקושים הכללי במשק (Kraus 2002).

36 מקדמי הרגרסיה (b) : למשתנה שיעור היבוא הממוצע בתעשייה: *P<0.05 ; למשתנה השכר הממוצע בתעשייה: 0.274 ; Constant ; 33.465 ; מובהקות: *P<0.05 ; אחוז השונות המוסברת: R²=59.6% ; N=22

37 פילק ורם 2004 ; פילק 2004 ; רם 2005 ; Reskin and Roos 1984 ; Israel-Rosen 2002 ;
38 בניתוח השפעת שיעור השכר בענף וערך היבוא על שיעור המועסקים בו נמצא, שכל אחד מהם בנפרד משפיע באופן מובהק על שיעור המועסקים. יש להניח שקיים קשר חזק בין שני משתני מקרו אלו, כשהשפעת היבוא מבטלת את השפעת השכר בענף. כדי לבדוק את הנחת הקשר נבדקה הקורלציה בין שני המשתנים הבלתי תלויים בעזרת מדד Pearson R, ונמצא כי יש קשר גבוה ומובהק בין שני המשתנים הללו (Pearson R=0.683). מעבר לכך נבדקו קורלציות (Pearson R) בין כל משתני המחקר ונמצא שהקשר היחסי הנמוך ביותר היה בין משתנה שיעור השכר בענף לבין שלושת המשתנים התלויים (שיעור המועסקים/ות בענף מכלל המועסקים/ות המשק, שיעור המועסקות בענף מכלל המועסקות במשק ושיעור המועסקות בענף מכלל המועסקים/ות הענף). הקשר הגבוה ביותר, כ-0.9, נמדד בין משתנה ערך היבוא לשלושת המשתנים הבלתי תלויים. ייתכן שעצם העובדה שהקשר בין משתנה שיעור השכר בענף לשלושת המשתנים התלויים הוא נמוך (יחסית לקשרים בין משתנה ערך היבוא לשלושת המשתנים התלויים) מסבירה את אי-השפעה המובהקת של אותו משתנה בלתי תלוי על המשתנים התלויים במודלים הרגרסיות המרוכות השונות שנבדקו כאן. כמו כן, על פי הספרות הכלכלית בנושא, שכר המינימום בישראל מעולם לא נאכף במלואו ולכן ייתכן שזהו ממצא מוטא (אקשטיין 1998).

הטקסטיל מחפשים דרך קבע כיצד להוזיל את עלויות הייצור (קליין 2002; ; Sassen 1995; 1999). כדי לטשטש את עקבות מעשייהם הם מפנים אצבע מאשימה אל המדינה ואל שכר המינימום.³⁹

עולה אפוא שלפעילות הרה-רגולטיבית של המדינה השלכות מרחיקות לכת על תעשיית הטקסטיל. פעילות זו מקדמת את תהליכי הגלובליזציה הכלכלית בישראל. תהליכים אלו, ולא תקנות שכר המינימום, מסתמנים כתהליכים המצמצמים את התעשייה והופכים אותה לממוגדרת יותר.

6. סיכום

הממצאים שהובאו ממחישים כי במקרה הישראלי המדינה אינה בהכרח נחלשת בעידן הגלובלי, אלא מעצבת צורה חדשה של רגולציה. המדינה שומרת על "קליפתה" החיצונית הריבונית והופכת לשחקן מרכזי בעיצוב היחסים בין החוק הלאומי לבין ההון העל-לאומי, אגב שיתוף פעולה עם בעלי ההון המקומי. היא מארגנת את תפקידיה הפנימיים באופן סלקטיבי ומשתחררת מעול הדאגה לעובדים. על כן, במשולש היחסים שבין מדינה, בעלי ההון והעובדים נמצאת ידם של העובדים על התחונה.

בהקשר הספציפי של תעשיית הטקסטיל מדגימים הממצאים כיצד הפעילות הרה-רגולטיבית של המדינה, הבאה לידי ביטוי בהסרת ההגבלות על יבוא טקסטיל בהסכמי הסחר השונים, היא ככל הנראה זו המצמצמת את שיעור המועסקים והמועסקות בתעשייה והופכת אותה לממוגדרת יותר. נמצא גם כי השכר הממוצע בתעשייה – שלטענת התעשיינים מאחר שהוא מושפע מתקנות שכר המינימום הם נאלצים לעבור לאתרי ייצור זולים יותר – אינו משפיע למעשה על שיעור המועסקים והמועסקות בתעשייה. מסתמן אפוא שפעילות רגולטיבית מדינתית פרה-גלובלית אינה בעלת השפעה מובהקת על אי-השוויון המקומי, ואילו דווקא פעילותה הרה-רגולטיבית של המדינה בעידן הגלובלי היא בעלת יכולת להעמיק את הפער בין השכבות הנמוכות לשכבות הגבוהות, או בין העובדים המאבדים את מטה לחמם לבין בעלי ההון הנהנים מפרות הייצור הגלובלי.

העלאת שכר המינימום זירזה העברת קווי ייצור ממפעלנו שבמגדל העמק לאירביד שבירדן. התחלנו בכך כבר לפני חודשיים ואנחנו מתכוונים להמשיך בכך. מי שחושב שהוא עושה טוב לעובדים בחוק שכר המינימום הנוכחי, פשוט טועה. חוק זה גורם למעשה לשבירת מטה לחמם של העובדים ושומט את הקרקע מתחת לרגליהם (אברהם לימור, מנכ"ל סטנדרט טקסטיל שבמגדל העמק, פרסומי איגוד התעשיינים 2001).

³⁹ פרסומי האגודה לזכויות האזרח מדגישים כי אין אכיפה נאותה של שכר המינימום הקיים, ראו <http://www.acri.org.il/hebrew-acri/engine/story.asp?id=883>. על כן, לפני שתיבדק ההשפעה של העלאת שכר המינימום על צמצום העוני ועל שיעורי האבטלה, יש לאמץ פרקטיקות אכיפה יעילות.

ציטוט זה נשמע רלוונטי יותר מתמיד לאור הכוונה המוצהרת של ממשלת קדימה-עבודה, מודל 2006, להעלות את שכר המינימום.⁴⁰ אולם ממצאי מחקרי עולה כי בתעשיות עתירות עבודה, וכיניהן תעשיית הטקסטיל, לא תהיה לשכר המינימום השפעה משמעותית על צמצום שיעור המועסקים והמועסקות. שכר זה אינו מסתמן כגורם משמעותי ואינו בולם או מאיץ את השפעות הפעילות הכלכלית הרה-רגולטיבית של המדינה, למשל פתיחת שערי היבוא. ייתכן אפוא שמדינת ישראל משחקת משחק כפול: היא תשמור על שכר המינימום ואף תעלה אותו כדי להרוויח "שקט תעשייתי".⁴¹ אולם העלאת שכר המינימום לא תביא לצמצום אי-השוויון כל עוד יימשך במקביל קידומה של המדיניות הניאו-ליברלית. בדבקותה במדיניות זו הופכת המדינה לנשאת מרכזית של תהליכי הגלובליזציה הכלכלית. בכך פוסעת המדינה שלובת זרוע עם תעשיית הטקסטיל הישראלים, שאימצו בחום את דגם הפעילות הגלובלי של התאגידים הטרנס-לאומיים.

בישראל מתרחש תהליך מרתק: המדינה, שעיצבה בעבור תעשיית הטקסטיל מעמד ממוגדר ומוגזע של פועלות בשכר נמוך,⁴² זונחת את המעמד הזה בעזרת תהליכי הרה-רגולציה וליברליזציה גלובליים. בו בזמן המדינה מאפשרת לבעלי ההון המקומי לתור אחר כוח עבודה זול בעולם השלישי, החיצוני כביכול לישראל. כך מאבדות פועלות הטקסטיל, השייכות לעולם השלישי הפנים-ישראלי,⁴³ את מטה לחמןן, את ביטחונן ואת עתידן התעסוקתי.

ספרות ביקורתית ענפה שנכתבה בישראל בשנים האחרונות מצביעה על כך שתהליכי הגלובליזציה הכלכלית פגעו בעיקר ביהודים יוצאי ארצות ערב, נשים וגברים, בבניהם ובבנותיהם, ובפלסטינים/ות שהפכו לאזרחי ישראל ב-1948.⁴⁴ מחקרי הנוכחי ממחישים טענות אלו.

כעת אשוב לשאלה שנותרה פתוחה בראשית דבריי. הייתכן שהמדיניות הניאו-ליברלית בישראל לא רק מחלישה אוכלוסיות מוחלשות מלכתחילה – פלסטינים/ות אזרחי ישראל ויהודים/ות יוצאי ארצות ערב (רם 2005) – אלא מתאפשרת בשל חולשתן, שהובנתה

40 הצהרה זו נשמעה באפריל 2006, ראו למשל באתר האינטרנט של מעריב, http://www.nrg.co.il/on_line/1/ART1/069/862.html

41 הצהרותיה של המדינה מכריזות על העלאת שכר המינימום ל-1,000 דולר לחודש, אולם פרסומים מאפריל 2006 מלמדים כי הממשלה מתכוונת ככל הנראה להגדיר את הערך השקלי של 1,000 דולר כסכום שיהיה שווה ערך ל-840–900 דולר בעוד ארבע שנים. להרחבה ראו אתר גלובס, <http://www.globes.co.il/serve/globes/docview.asp?did=1000085052>, וכן את פרשנותו של יצחק ספורטא, "אלף דולר כבר אמרנו", באתר העוקץ, <http://www.haokets.org/mail-message.asp?ArticleID=1745>.

42 לוי-פאור 2001; לביא 2005; בן סימון 2002.

43 בהתאם לתובנות פמיניסטיות פוסטקולוניאליות (Mohanty 1988) אני מציעה לנסות לפרק, במחקר עתידי, את הקטגוריה "נשות העולם השלישי הפנים-ישראלי". פירוק זה יכול להיעשות באמצעות ראיונות עם מפורטות ומועסקות טקסטיל, השייכות לקטגוריות אתניות שונות, זאת במיוחד לנוכח הערתה של יהודית, מפורטת המפעל בגיר שצוטטה בפתח המאמר, על חוסר הסולידריות בין נשים השייכות לקטגוריות אתניות שונות.

44 סבירסקי 2004; פילק 2004; רם 2004; 2005.

מראש? מה היה קורה לו תהליכי הגלובליזציה הכלכלית היו פוגעים במובהק באוכלוסיות החזקות של החברה בישראל, קרי בגברים יוצאי אירופה ואמריקה (שם; פילק 2004; סבירסקי 2004)? האם גם אז היתה ישראל מובילה מדיניות כלכלית דומה? כדי לענות על שאלות אלו, הנושאות חשיבות פוליטית ואקדמית רבה, דרוש כמובן מחקר נוסף. בינתיים אפשר לסכם את סיפורה של תעשיית הטקסטיל בישראל בדבריהן של שתי מפותרות ממפעל בגיר בקריית גת. ג'ני אמרה לי בחיך גדול במארס 2003: "אנחנו נעזור לך עם המחקר שלך, אין בעיה, את תרוויחי מזה והכל, אבל לנו לא ייצא כלום", ורבה הוסיפה בחיך מר: "מחקר על תעשיית הטקסטיל? הטקסטיל מת, זה מה שיש לי להגיד".

ביבליוגרפיה

- אקשטיין, צביקה, 1998. השלכות חוק שכר המינימום בישראל על התעסוקה והשכר, משרד העבודה והרווחה, הרשות לתכנון כוח אדם, ירושלים.
- ארליך, אבישי, 1993. "חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי", החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ערך אורי רם, ברירות, תל-אביב, עמ' 35-47.
- בנק ישראל, 1999. התפתחות בשוקי ההון והכספים: סקירה שנתית 1998, בנק ישראל, ירושלים.
- בן סימון, דניאל, 2002. עסקה אפלה בדרום, כתר, ירושלים.
- בן פורת, אמיר, 2001. "אי השוויון במדינת ישראל", מגמות בחברה הישראלית, א, ערכו אפרים יער וזאב שביט, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 533-584.
- דורון, אברהם, 1993. בזכות האוניברסליות: האתגרים של המדיניות החברתית בישראל, מגנס, ירושלים, עמ' 13-46.
- הלוי, נדב, 1994. מדיניות היבוא וחשיפת התעשייה הישראלית, המכון למחקר כלכלי ע"ש מוריס פאלק, ירושלים.
- הלמ"ס, 1979-2000. שנתונים סטטיסטיים, הלמ"ס, ירושלים.
- _____, 1990-2001. סקרי כוח אדם, הלמ"ס, ירושלים.
- הרצוג, חנה, 1995. "עיוורון מינים? נשים בחברה ובעבודה", יוזמה לצדק חברתי: ישראל אל שנות האלפיים, ערך מרגלית אלקנה, יד יערי, גבעת חביבה, עמ' 67-82.
- טביביאן-מזרחי, מיכל, 2003. מציונות "סוציאליסטית" לציונות "חדשה": מבט על יחסי מדינה ובעלי ההון, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- לביא, נועה, 2005. "תופרים גלובליזציה": גלובליזציה, המדינה ותעשיית הטקסטיל הישראלית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- לוי-פאור, דוד, 2001. היד הלא נעלמה: הפוליטיקה של התיעוש בישראל, יד בן-צבי, ירושלים.
- לרין, זהבית, 1996. ארגון הסחר העולמי WTO: כללי המשחק החדשים בסחר העולמי, משרד התעשייה והמסחר, ירושלים.

- מורגנשטרן, רונית, 2002. "נשארנו תפרנים", מעריב אינטרנט: עסקים, 8.2.2002.
- סבירסקי, ברברה, 1987. "נשים ישראליות בקו הייצור", נשים בקו הייצור העולמי, ערכו אנט פואנטס וברברה ארנרייך, ברירות, תל-אביב.
- סבירסקי, שלמה, 2004. "ישראל במרחב הגלובלי", שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ערכו דני פילק ואורי רם, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 57-83.
- סמדר, משה, 1998. הסכמי הסחר עליהם חתומה ישראל: עיקרי ההסכמים, כללי מקור ותעודות מקור, משרד התעשייה והמסחר ומכון היצוא הישראלי, ירושלים.
- פואנטס, אנט, וברברה ארנרייך, 1987. נשים בקו הייצור העולמי, תרגם שלמה סבירסקי, ברירות, תל-אביב.
- פילק, דני, 2004. "ישראל מודל 2000: פוסט-פורדיזם ניאוליברלי", שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ערכו דני פילק ואורי רם, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 34-56.
- פילק, דני, ואורי רם (עורכים), 2004. שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
- פרידמן, תומס, 2000. ה"לקסוס" ועץ הזית: הגלובליזציה — מבט אל עולם משתנה, תרגם עמוס כרמל, הד ארצי, אור יהודה.
- פרסומי איגוד התעשיינים, 1999-2002. <http://www.industry.org.il>.
- קליין, נעמי, 2002. בלי לוגו, תרגמה עידית פז, בבל, תל-אביב.
- רם, אורי, 1999. "בין חושך והמשך: הפוסט-ציונות הליברלית בעידן העולמקומי", אתנוקרטיה ועולמקומיות: גישות לחקר המרחב והחברה, ערכו אורי רם ואורן יפתחאל, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- _____, 2004. "הפערים החדשים: קפיטליזם גלובלי, פוסט-פורדיזם ואי-שוויון", שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ערכו דני פילק ואורי רם, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 16-33.
- _____, 2005. הגלובליזציה של ישראל, רסלינג, תל-אביב.
- Aune, James Arnt, 2001. *Selling the Free Market: The Rhetoric of Economic Correctness*. New York: The Guilford Press.
- Boyer, Robert, and Daniel Drache (eds.), 1996. *States Against Markets: The Limits of Globalization*. London: Routledge.
- Dicken, Peter, 1986. *Global Shift: Industrial Change in a Turbulent World*. Cambridge: Harper and Row.
- Drori, Israel, 2000. *The Seam Line: Arab Workers and Jewish Managers in the Israeli Textile Industry*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Evans, Peter, 1997. "The Eclipse of the State?" *World Polit* 50: 62-87.

- Guillen, Mauro, 2000. "Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature," *Annual Review of Sociology* 27: 235–260.
- Harvey, David, 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Held, David, Anthony McGrew, David Goldblatt, and Jonathan Perraton, 1999. *Global Transformations*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Hertz, Noreena, 2001. *The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*. London: William Heinemann.
- Hirst, Paul, and Grahame Thompson, 1996. *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. London: Polity.
- Hudson, Yeager (ed.), 1999. *Globalism and the Obsolescence of the State*. Lewiston, Queenston, Lampeter: The Edwin Mellen Press.
- Israel-Rosen, Ellen, 2002. *Making Sweatshops: The Globalization of the U.S Apparel Industry*. Berkeley: California University Press.
- Jessop, Bob, 1994. "Post-Fordism and the State," in *Post-Fordism: A Reader*, ed. Ash Ami. Oxford: Blackwell, pp. 251–279.
- Kessler-Harris, Alice, 1982. *Out of Work: A History of Wage-Earning Women in the United States*. New York: Oxford University Press.
- Krasner, Stephan, 1999. "Globalization and Sovereignty," in *States and Sovereignty in the Global Economy*, eds. David Smith, Dorothy Solinger and Steven Topik. London and New York: Routledge, pp. 34–49.
- Kraus, Vered, 2002. *The Secondary Breadwinner: Israeli Women in the Labor Force*. Westport, CT: Praeger.
- McMichael, Philip, 1996. *Development and Social Change: A Global Perspective*. Thousand Oaks, California: Pine Forge.
- Mohanty, Chandra, 1988. "'Under Western Eyes': Feminist Scholarship and Colonial Discourse," *Feminist Review* 30: 65–88.
- Morris, Martina, and Bruce Western, 1999. "Inequality in Earnings at the Close of the Twentieth Century," *Annual Reviews of Sociology* 25: 623–657.
- Reskin, Barbara, and Patricia Roos, 1984. *Job Queues, Gender Queues: Explaining Women's Inroads into Male Occupations*. Philadelphia: Temple University Press.
- Riain, Seán, 2000. "States and Markets in an Era of Globalization," *Annual Review of Sociology* 26: 187–213.
- Sassen, Saskia, 1995. *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. New York: Columbia University Press.

- , 1999. *Globalization and Its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*. New York: The New Press.
- Shafir, Gershon, and Yoav Peled (eds.), 2000. *The New Israel*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Shalev, Michael, 2000. "Liberalization and the Transformation of the Political Economy," in *The New Israel*, eds. Gershon Shafir and Yoav Peled. Boulder, Colorado: Westview Press, pp. 129–160.
- Wallerstein, Immanuel, 1974. *The Modern World-System*. New York: Academic Press.
- Ward, Kathryn, 1988. "Women in the Global Economy," *Women and Work: An Annual Review*. California: Sage Publications.
- Weiss, Linda, 1999. *The Myth of the Powerless State: Governing the Economy in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Waters, Malcolm, 1995. *Globalization*. New York: Routledge.
- Wichterich, Christa, 2000. *The Globalized Woman: Reports from a Future of Inequality*. London: Zed Books.